

Steffen Heiberg: Før adelsvældens fald

Knud J. V. Jespersen: Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling. (Odense 1977, 327 s. kr. 110.) indbragte fuldt fortjent sin forfatter den filosofiske doktorgrad. Af en disputats at være er bogen kortfattet, men meget stofmættet. Forfatteren har virkelig bestræbt sig på at beskrive og forklare de vitteligt ofte meget indviklede sammenhænge så kort og koncist som muligt. Denne prisværdige bestræbelse på at koncentrere fremstillingen har paradoksalt nok ført til, at enkelte sætningsperioder er blevet overlæst med ræsonnementer, hvilket kan vanskeliggøre tilgængelsen for ikke-specialister. Undersøgelsen har til gengæld præcist formulerede mål, den er dygtigt og stringent gennemført, og konklusionerne er klare, omend det vil fremgå, at anmelderen sine steder anser dem for diskutabile.

Bogens titel angiver et dobbelt sigte, dels en undersøgelse af rostjenesteinstitutionen, dels af den adelige godsfordeling absolut og relativt fra Christian III frem til Frederik III. Grundlaget er en kritisk analyse af rostjenestetaksationerne, der munder ud i en konstatering af, at disse tilbyder et kildemæssigt bedre grundlag for en analyse af den adelige godsfordeling end den »counting manors«, som Svend Aage Hansen brugte i sin bog om adelsvældens grundlag. Dette er ikke nogen ny erkendelse for så vidt, den er en af forudsætningerne for E. Ladewig Petersens adelshistoriske arbejder, men Knud J. V. Jespersen underkaster som den første de eksisterende taksationer en mere indtrængende kildekritisk analyse med henblik på datering og ophavssituation. Der er grund til med forfatteren at fremhæve forskellen mellem mønstringslister og egentlige taksationer, hvor de første er mindre anvendelige, da de kun udtrykker, hvor mange ryttere hver enkelt adelig faktisk stillede ved mønstringerne, mens kun

de egentlige taksationer angiver, hvor mange de på grundlag af deres godsbesiddelse var pligtige at stille. Taksationerne følger altid de fire hovedlandskaber, men jeg tror, der er grund til stærkere end forfatteren at understrege, at taksationerne ikke blot angiver deres gods i det landskab, hvor de er blevet takseret, men deres gods overhovedet. Til gengæld kunne hver enkelt adelig selv vælge i hvilket landskab, han ville lade sig takseres. Taksationerne siger således ikke noget om fordelingen af de enkelte adeliges gods på de forskellige landsdele.

Eksempelvis finder vi 1638 Joachim Beck til Hofdal takseret i Jylland, selv om hans gods overvejende lå i Skåne. Årsagen er formentlig, at han som lensmand på Bøvling har fundet det mest hensigtsmæssigt at lade sig takseres i Jylland. I øvrigt er det karakteristisk, at endnu langt ind i det 17. århundrede havde især de store hartkornsejere oftest deres gods fordelt på adskillige landskaber. 1638 takseredes Niels Trolle således til 2294 tdr. hartkorn, hvoraf 692¹/₂ tdr. lå på Sjælland, 403 på Fyen, 468¹/₂ i Jylland og endelig 728 i Skåne.¹ Når Niels Trolle valgte at lade sig takseres på Sjælland, skyldes det formentlig, at her lå hans hovedbesiddelse Trolholm (nuv. Holsteinborg), og her havde han len, nemlig København. Når godset endnu ofte lå så spredt trods alle bestræbelser på at koncentrere besiddelserne, skyldtes dette i nogen grad den mærkværdighed, at der i dette adelsvældens klassiske tidsrum hverken eksisterede et primogeniturinstitut eller muligheder for at båndlægge jordegods i form af len og stamhuse, hvorfor selve arveprocessen nødvendigvis medvirkede til at sprede den enkeltes besiddelser, selv om man ved mageskifter søgte at begrænse spredningen. Dertil kom, at perioder med stærk uro på det adelige godsmarked som det 17. århundredes første to-tre årtier yderligere befordrede spredningen. Et karakteristisk eksempel er Eske Brock, landets største godsejer i 1625 med 7634¹/₂ tønder hartkorn, som i forhold til sit hartkornstal ejede forholdsvis få hovedgårde,

1. Danske Mag. 5, I, 1887-89 s. 182.

men til gengæld kolossale mængder strøgods navnlig i Jylland og Skåne.²

Med henblik på en bestemmelse taksationernes anvendelighed som kilde til den absolute og relative godsfordeling analyserer dr. Jespersen påligningsgrundlaget. Centralt står rostjenesteforordningen af 1625, der fastslår et proportionalt påligningsgrundlag på 312 tdr. hartkorn pr. rostjenesterytter. Jespersen viser, at princippet med et gennemsnitligt påligningsgrundlag på godt 300 tdr. er anvendt allerede ved taksationen 1587–88, således at vi for hele Christian IV's regeringstid har at gøre med et forholdsvis ensartet påligningsgrundlag med forbehold for de forholdsvis få ændringer i de til grund liggende takster. Væsentlig er dr. Jespersens konstatering af, at frem til 1609 blev den proportionale påligning ikke altid konsekvent gennemført for de store hartkornejeres vedkommende, således at taksationerne indtil da i et vist begrænset omfang vendte den tunge ende nedad.

I tilknytning til sine analyser af taksationernes kildeværdi gennemgår dr. Jespersen institutionens historie. Udfra den centrale iagttagelse at den våbentekniske og taktiske udvikling i løbet af perioden berøvede adelen dens hidtidige militære magtmonopol og tvang den til at vise sin eksistensberettigelse som embedsmænd og statstjenere, konstaterer Jespersen, at der sker en udvikling af rostjenesteinstitutionens bort fra en struktur, hvis forudsætning var en betydelig regional autonomi og en opfattelse af rostjenesten som en særlig gunst, adelen viste staten, til en stadig mere udpræget centraldirigering af rostjenesten indtil den som følge af reformerne 1609–14 og 1623–25 nærmest kommer til at fremstå som en statslig prioritet på det frie jordegods. Jespersen fremhæver som et signifikant træk den adelige rostjenestes relativt stigende omfang i henhold til lenenes rostjeneste. Dette har dog næppe større betydning i betragtning af, at rostjenesten som sådan blev af stadig mindre militær betydning. De senere

hartkornstaksationer, nemlig 1638, 1647 og 1652, tjener da også som grundlaget for påligning af hartkornskontributioner dvs. skatter foruden som grundlag for ansættelsen af rostjenesteryttere.

Jespersen undersøgelse af taksationernes kildeværdi, påligningsgrundlaget og rostjenesteinstitutionens placering i den politisk-administrative udvikling fremkalder i det hele taget ingen alvorlige indvendinger. Med de reservationer forfatteren selv gør opmærksom på, afgiver rostjenestetaksationerne et bedre grundlag end andet materiale for en undersøgelse af den adelige godsfordeling i dette tidsrum. Der er dog grund til at gøre opmærksom på, at de manglende taksationer fra Jylland og Fyen til en vis grad kan rekonstrueres ved hjælp af landkommissærregnskaberne fra de pågældende områder 1647–48. 1647 bevilgede adelen en kontribution til landekisterne på 24 sk. af hver tønde hartkorn, og for så vidt kontributionerne blev betalt, kan man ved hjælp af de beløb, de enkelte adelige bidrog med, beregne størrelsen af deres hartkorn.³

Efter anmelderens opfattelse er det mest spændende i Jespersens bog analysen af de sociale grupperinger inden for adelen på baggrund af taksationernes oplysninger om de enkelte adeliges besiddelser. Det er tydeligvis forfatterens ambition at prøve at sætte det skel mellem høj- og lavadel, som efterhånden adskillige historikere implicit har arbejdet med i deres studier uden at sætte det direkte. Endvidere fremgår det, at Jespersen anser dokumentationen af en sådan social lagdeling inden for adelen af stor betydning for forklaringen af de politiske kræfter i Danmark i årene op mod 1660. Der er næppe tvivl om, at Jespersen har modsætningen mellem den menige adel og rigsrådet, som landkommissærenes virke var udtryk for, i tankerne, selv om det vist ikke udtrykkes eksplicit. I sit udgangspunkt er Jespersen tydeligt inspireret af den engelske gentrydebat, hvis forløb og temaer han indledningsvis ræsonnerer over.

2. *ibid.*, s. 174, jfr. endvidere C. Rise Hansen, Skiftet efter rigsråd Eske Brock, 1965.

3. Landkommissærregnskaberne findes i RA Militære Regnskaber (MR) IV d. Om kontributionen 1647 se Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid III, 1890, s. 375.

Det er anmelderens opfattelse, at Jespersen herved tilføjer den danske debat væsentlige impulser, men at han ikke altid perspektiviserer sine resultater tilstrækkeligt. Hvad der problematiserer dr. Jespersens undersøgelse er, at der ikke nødvendigvis er nogen direkte sammenhæng mellem hartkornets størrelse og økonomiske status og formåen. Selve begrebet »en tønde hartkorn« var i virkeligheden ikke andet end en regneenhed, der brugtes som fællesnævner ved beregninger af de forskellige dele, hvoraf godsindtægterne flød, hovedgårdenes eget afkast, landgildeindkomster af forskellig art, gæsteri, skovenes værdi m.m. Men som dr. Jespersen selv gør opmærksom på, inkluderer taksationerne ikke væsentlige dele af hovedgårdenes produktion og salg, således ikke indkomsterne ved studehandelen, som ellers navnlig i Jylland og Skåne var et væsentligt grundlag for adelens velstand. Dette forhold betyder endvidere en tendens til, at godsejere med stor og specialiceret hovedgårdsproduktion og forholdsvis mindre fæstegods bliver takset lavere end de, hvis ejendom i højere grad består af fæstegods. Hertil kommer så, at hartkornstaksationerne naturligvis intet oplyser om godsets forrentning. Lad os se på et par konkrete eksempler. Blandt de højsttakserede på Sjælland 1638 finder vi Tyge Brahe til Vemmetofte, Eske Brocks svigersøn og ene hovedarving, med 3474 tdr. hartkorn.⁴ Nu var Eske Brocks store godsmængde resultatet af omfattende spekulationer i kapitaludlån og kautioner i det 17. århundredes to første årtier, en virkelig krisetid for de store landbrug, hvilket bl.a. gav sig udslag i den gennemsnitligt meget store årlige omsætning af frit jordegods.⁵ I og med at E.B.s debitorer ikke kunne indfri deres gæld, blev han indført i deres gods. Dette betød, at hans besiddelser kom til at ligge meget spredt. Som arving overtog Tyge Brahe nu

sin part af dette spredte jordegods, som han åbenbart vanskeligt har kunnet afsætte eller koncentrere gennem mageskifter, hvilket sikkert har vanskeliggjort en rationel godsdrift. Ved T. B.s død 1640 var arvelodden efter Eske Brock intakt, men arvingerne måtte fragå arv og gæld, da hans ejendomme var behæftet med en gæld på ikke mindre end 180.000 rdr., et beløb hvis størrelse bedst illustreres ved, at det så nogenlunde svarede til det årlige provenu af de visse indkomster af samtlige kronens len i Danmark på dette tidspunkt.⁶ Som interessant modsætning til Tyge Brahe kan nævnes hans fætter og nabo Otto Brahe Steensen til Næsbyholm. Dennes hartkorn var 1638 knapt halvdelen af Tyge Brahes, men i meget høj grad koncentreret omkring hans sjællandske hovedbesiddelser Næsbyholm og Tersløsegård. Hans hovedgårde var relativt store og fæstegodset i høj grad arronderet. Hans besiddelsers struktur afviger således væsentligt fra fætterens. Det interessante ved Otto Brahe Steensen er imidlertid, at han er blandt de adelige, hvis navne hyppigst påtræffes i de sjællandske pantebøger som kreditor og kautionist. Hans økonomi synes således til en vis grad at have været baseret på denne specialitet, men udbyttet af denne virksomhed afsløres ikke i rostjenestetaksationerne. Det er bemærkelsesværdigt, at han ved taksationerne i henholdsvis 1638 og 1647 takseres til bogstavelig talt samme hartkorn.⁷ Dette synes at vise, at han modsat Eske Brock ikke primært interesserede sig for sine debitorers gods, men derimod baserede sine forretninger på obligationernes faste forrentning.

Eksemplerne Tyge og Otto Brahe er måske enkeltstående tilfælde, men de viser, at hartkornstallene, eksakte eller indirekt udtrykt som rostjenesteheste, uden konfrontation med andet materiale eller andre oplysninger ikke

4. Danske Magasin 5, I, s. 181.

5. Herom især E. Ladewig Petersen, Christian IVs pengeudlån til danske adelige, 1974.

6. Chr. Bratsch, Vemmetoftes Historie, 1859, s. 151 f. Af de tre arvelodder var Tyge Brahes den ringeste med hensyn til hovedgårdenes »egenndom, herlighed och bøghningh«, hvilket søgtes opvejet gennem større tildeling af bøndergods, men der her tale om ofte helt usædvanligt spredt godt især i Skåne og Fyen. Der er tale om stribevis af spredt liggende landsbyer, hvor T.B. fik en eller to gårde. (Skiftet efter Eske Brock s. XIII og 79-118).

7. 1638: 1639 tdr. (Danske Mag. 5 I, s. 181. 1647: 1608 tdr. (RA D. Kanc. B 160 1647 10/6). O.B.s forhold er behandlet af E. Ladewig Petersen i Fortid og Nutid XXII, 1966 s. 453-71.

nødvendigvis siger noget entydigt om de pågældende adeliges økonomiske formåen. Et andet eksempel er den førnævnte Joachim Beck, hvis bekendte alunværk i Andrarum betød hans økonomiske ruin. Nu er Joachim Becks virke som industrialist ikke normen for danske adelige (dog må man i denne forbindelse erindre Anders Billes Brobyværk, hvor adskillige adelige var participanter), men er dog endnu et eksempel på, at man bør være varsom med at slutte for direkte fra takseret hartkorn til økonomisk formåen. På den anden side betyder Tyge Brahe og Joachim Becks økonomiske vanskeligheder selvfølgelig ikke, at de socialt skal kategoriseres sammen med lavttakserede smågodsejere. Herved skulle der være peget på et begreb, man gerne havde set forfatteren inddrage i højere grad nemlig »social status«, der bestemt ikke behøver at stå i noget direkte forhold til det i regelen lettere målelige begreb »økonomisk status.«

Selv om man ikke uden reservationer kan slutte fra takseret hartkorn til økonomisk status, skal det på den anden side fremhæves, at reservationerne snarest gælder enkelttilfælde, og at materialet udnyttet kvantitativt absolut giver væsentlige fingerpeg. Jespersen identificerer en gruppe bestående af de 22 højst takserede adelige i årene 1609–38. Det er tydeligt, at denne besætter et væsentlig antal politiske og administrative poster, rigsembeder, rigsrådspladser og vigtige lensmandsposter. Jespersen kan således konstatere et væsentlig sammenfald mellem de største

ejendomsbesiddere og den politiske elite. Samtidig er der tale om repræsentanter for slægter, der langt tilbage i tiden havde tilknytning til rigsrådskredsen. Kun Claus Daa tilhørte en slægt uden traditionel tilknytning til rådskredsen, og som ikke tidligere havde markeret sig. Nu kunne man ønske, at Jespersen havde gennemført en tilsvarende undersøgelse for tiden efter Torstensonkrigen. Når han ikke har gjort det, skyldes dette sikkert at ingen taksationer efter 1645 omfatter mere end to af de fire hovedlandskaber. Da man imidlertid på grundlag af landkommissærregnskaberne 1647–48 med visse forbehold kan rekonstruere forholdene for hele riget, og det er en alvorlig anke mod Jespersens bog, at han ikke har været opmærksom herpå, vil anmelderen på grundlag af rostjenestetaksationerne 1647 og 1652, landkommissarieregnskaberne 1647–48 samt oplysninger fra skifter o.lign. forsøgsvis opstille en liste over de 25 største hartkornsejere 1647–52.⁸ Det kan bemærkes, at i forhold til årene 1609–38 er slægter som Gyldenstjerne, Daa, Marsvin, Hardenberg og Brock gledet ud; heraf var de 2 sidste uddøde på mandslinien. Nytilkomne er Krabbe, Seefeldt, Sehested, Ramel, Gersdorff og Giedde. Af disse havde Krabbe langt tilbage i tiden tilknytning til eliten, og den manglende repræsentation 1609–38 må betragtes som en genealogisk tilfældighed. Uden at have samme anseelse som Krabbe havde også Sehested, Juul, Seefeldt og Ramel tidligere markeret sig, mens Giedde og Gersdorffs repræsentation skyldes

8. RA MR IV d og D. Kanc. B. 96 samt B 160 1647 10/6. For de sjællandske adelige er tallene fra 1647 hentet fra rostjenestetaksationen, der helt stemmer overens med landkommissærregnskabets oplysninger om godsbesiddelserne. For de øvrige landskabers vedkommende er grundlaget 1647-landkommissærregnskaberne. For Skånes vedkommende er landkommissarieregnskabets oplysninger sammenholdt med rostjenestetaksationens oplysninger om antallet af rostjenesteheste. Når Ivar Krabbe gods er anført til 1880 tdr. hartkorn, mens den skånske rostjenesteliste kun angiver 4 heste (1 hest = 312 tdr. hartkorn) skyldes det at der i denne ikke er medregnet sjællandske godsbesiddelser på 614 tdr. Når Knud Ulfeldt kun er opført til 1532 tdr, mens den skånske rostjenesteliste siger 7½ heste, er forklaringen sikkert, at gods der her er opført hos ham, i landkommissærregnskabet er opført hos faderen. Man vil på listen sikkert savne oplysninger om to af tidens økonomiske matadorer blandt adelen, nemlig Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested. Alle oplysninger om størrelsen af Ulfeldt gods savnes, men da hans økonomi i hovedsagen var baseret på andet grundlag end godsdrift, har det næppe været så stort igen. Det gods han med sikkerhed vides at have ejet har næppe været så betydeligt, at det har kunnet måle sig med de største jordbesidderes end ikke hvis man lægger de næsten 500 tdr. hartkorn han 1649–50 fik udlagt til. Hannibal Sehested hævder sig derimod i dette selskab, men de 4880 tdr. hartkorn han selv ved denne tid angiver at have ejet lå helt overvejende i Norge (C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested I, 1946, s. 210). Udover Sehested har i Norge vel kun rigskansleren Jens Bjelke i godsrigdom tilnærmelsesvis kunnet hævde sig overfor de store danske hartkornsejere.

	1647 tdr	1652 tdr	Evt. tdr
Anders Bille	2348	2431	1656: 2845 ⁹
Lave Bille	450	2019	
Jørgen Brahe	3160		1653: 4115 ¹⁰
Manderup Due	ca. 1300	2050 ^{1/2}	
Ove Giedde	1500	1836	1660: 2400 ¹¹
Joachim Gersdorff	1600	2500	1660: 3500 ¹²
Malte Juul	2468	1574 ¹³	
Mogens Kaas	2116	2831	
Iver Krabbe	1880	3690	
Niels Krabbe	1800	1900	
Lisbeth Lunge	2903		
Frants Lykke	1938	2951	
Oluf Parsberg	2641	3163	
Henrik Ramel	2068	2763	
Christian Rantzau		2445 ¹⁴	
Lisbeth Rantzau ¹⁵	4540		
Frederik Reedtz	2380		
Holger Rosenkrantz	4096	(600 i Skåne)	
Jørgen Seefeldt Enevoldsen		2583	
Mogens Sehested	1748	2210	
Christen Skeel Jørgensen	4339	4414 ^{1/2}	
Henrik Thott		2466	
Otte Thott	5296	5863 ^{1/2}	
Tage Thott	4348	3144 ¹⁶	
Knud Ulfeldt	1532	2117	

en væsentlig social og økonomisk opstigen. Men udskiftningen af slægter er nok ikke større end man ville have forventet, derimod er et andet forhold ganske bemærkelsesværdigt. 1609–38 var der flest repræsentanter for det vestlige Danmark, Jylland og Fyen. Mange havde ganske vist gods i flere eller alle hovedlandskaber, men kun Aksel Rosenkrantz, Tage Thott og Otto Marsvin havde deres hovedbesiddelser øst for Sundet. 1647–52 er dette ganske vendt om. Nu har ikke mindre end 9 – mere end en trediedel – nemlig Ove Giedde, Gersdorff, Iver og Niels Krabbe, Malte Juul, Henrik Ramel, Otte og Tage

Thott samt Knud Ulfeldt, deres hovedbesiddelser i Skåne og yderligere 3, nemlig Lave Bille, Holger Rosenkrantz og Henrik Thott havde betydeligt godt i denne landsdel. Dette kunne tyde på, at Svend Aage Hansens iagttagelse i »Adelsvældens grundlag« om at den skånske adel i årene op mod 1660 var forholdsvis mest ekspansiv er korrekt.¹⁷ Dette bestyrkes af, at skåningene også viser den stærkeste ekspansion mellem 1647 og 1652, og denne ekspansion fortsatte gennem 1650'erne, i hvert fald for de personer om hvem vi har oplysninger. Kraftigst ekspanderende er Lave Bille, Ove Giedde, Joachim Gersdorff, Iver

9. Skiftejordebog i rtk. 311.29 (RA).

10. Karen Brahes bibliotek, Håndskriftsamling C IV, 46, (LA Fyn).

11. Beregnet på grundlag af oplysninger i cessionsbrevet vedrørende det bornholmske vederlagsgods i Skåne (Danmark-Norges Traktater V, s. 428 ff).

12. Ligeledes.

13. Enken.

14. Naturligvis eksklusive hans holstenske gods.

15. Enke efter Hans Lindenov, der 1638 takseredes til ikke mindre end 8726^{1/2} tdr. (Danske Mag 5, I s. 179).

16. Nedgang på grund af afståelse af gods til børn.

17. Svend Aage Hansen, Adelsvældens grundlag, 1966 s. 167.

Krabbe, Henrik Ramel, Mogens Sehested, Otte Thott og Knud Ulfeldt og Jørgen Brahe, hvoraf kun Lave Bille, Jørgen Brahe og Mogens Sehested havde deres hovedbesiddelser vest for Sundet. Det skal bemærkes, at Gersdorffs stærke ekspansion skyldtes, at han var hovedarving til Henrik Huitfeldts store skånske godskompleks (1647: 1560 tdr. hartkorn).¹⁸

Da specialundersøgelser mangler fuldstændigt, er det ikke i øjeblikket muligt at forklare dette forhold. Men den skånske adels særlige position synes også at fremgå af andre kilder. Netop i disse år fandt den første store bølge af krongodsudlæg sted for at aflægge kronens gæld til adelige såvel som borgerlige.

Formentlig med henblik på krongodsudlæg til de adelige kreditorer udarbejdedes der i rentekammeret 1649 en opgørelse af disses tilgodehavender.¹⁹ De tolv største kreditorer var følgende:

Joachim Beck	34060	rdr
Ove Giedde	23596½	–
Iver Krabbe	18855	–
Flemming Ulfeldt	16517	–
Christoffer Ulfeldt	16471	–
Christian Rantzau	13000	–
Tage Thott	10505	–
Ebbe Ulfeldt Christoffersen	9933	–
Oluf Parsberg	9740	–
Henrik Huitfeldt	9028	–
Ellen Marsvin	8350	–
Otte Thott	8032	–

Af disse tolv var ikke mindre end 8 skåninger, nemlig Joachim Beck, Ove Giedde, Iver Krabbe, Christoffer og Ebbe Ulfeldt, Henrik Huitfeldt samt Tage og Otte Thott. Det skal dog fremhæves, at for den tilsyneladende største kreditor, Joachim Beck, gør særlige omstændigheder sig gældende, idet det er

nærliggende at antage, at der her er tale om statslige hæftelser i forbindelse med driften af alunværket i Andrarum, og at opgørelsen langt fra udtømmer de økonomiske mellemværende mellem Beck og kronen, som i virkeligheden var i Becks disfavør, og som i 1649 var medvirkende til, at han blev frataget Silkeborg len. Han er da heller ikke blandt de, der fik udlagt krongods, men i øvrigt bekræfter opgørelserne over det udlagte krongods stort set de nævntes fortrinnsstilling. Nu er det så heldigt, at vi ud over fortegnelserne over tilgodehavender og udlagt gods også har bevaret temmelig mange af de originale kongelige obligationer.²⁰ Af disse fremgår, at tilgodehavenderne i ret betydeligt omfang kan føres til proviantleverancer under Torstenssonkrigen. Mange danske adelige havde tilgodehavender hos kronen for sådanne leverancer, men de her nævnte er i særklasse i kraft af beløbenes størrelse. Karakteristisk for gruppen er, at de næsten alle bestrider fremtrædende poster inden for den militære administration eller sad som lensmænd på strategisk vigtige fæstninger. Ove Giedde var rigsadmiral. Knud Ulfeldt forestod som general-krigskommissær den overordnede organisation af forsyninger af proviant og ammunition til fæstningerne og hæren, mens Tage og Otte Thott, Christoffer og Ebbe Ulfeldt, Iver Krabbe og Henrik Huitfeldt sad som lensmænd på de strategisk særlig vigtige skånske og hallandske fæstninger og i stort omfang organiserede og financierede disses proviantering på kronens vegne. På sin vis er der tale om en adelig parallel til de bekendte borgerlige leverandører omend i mindre omfang. På den anden side skyldtes de borgerlige fordringer i betydeligt omfang formidling af vare- og pengekreditter, der i sidste instans stammede

18. RA MR IV d 2 b.

19. D. Kanc, B 215 VI.

20. Rentekammerkopier af obligationerne i D. Kanc. B 126 a–b. En sammenligning med fortegnelsen over udlagt krongods (D. Kanc. B 205) viser, at der i de fleste tilfælde er overensstemmelse mellem fordringerne og det udlagte gods. De divergenser der forekommer skyldes, at de kgl. obligationer var genstand for en ikke ubetydelig omsætning, således at personer, der ikke selv havde ydet forstrækninger af betydning, godt kunne være i besiddelse af obligationer og øjensynligt få udlagt godt i overensstemmelse hermed. Det skal nævnes at de to største jordegodsmodtagere, Corfitz Ulfeldt og Jørgen Seefeldt Enevoldsen slet ikke er nævnt i gældsregistret, mens Jørgen Marsvin til Dybeck får udlagt gods for næsten 10.000 rdr., mens han i gældsregistret kun er tilstrevet en fordring på det halve beløb. Også en mand som Otte Thott, landets ubestridt største jordegodsejer fik udlagt betydeligt mere gods end gældsregistret og de bevarede obligationer synes at berettige.

fra udlandet, mens de adelige i højere grad lagde forstrakte kronen med egne midler, og de adelige forstrækninger var nok den eneste indenlandske kredit af betydning, kronen havde adgang til. Det er i øvrigt interessant at se en af de store adelige kreditorer, Iver Krabbe, financiére provianteringen af Varberg sammen med borgerlige matadorer som Henrik Müller og Arent Berntsen, der begge havde nære familiære forbindelser med det ledende lag indenfor Varbergs borgerskab.²¹

Vi har altså at gøre med en gruppe, som krigen gav mulighed for særlige forretninger med kronen og i overvejende grad fik sine fordringer dækket gennem jordegodsudlæg. I betragtning af de skånske lensmænds dominans inden for gruppen har dette bidraget til en yderligere koncentration af jordegodset i det østlige Danmark. På den anden side er størrelsen af det udlagte gods langtfra tilstrækkelig til at forklare væksten i de store skånske godsejeres hartkorn. Men med i billedet hører jordegodsmodtagernes meget nære familieskab. Otte Thott var søn af Tage T., Knud og Ebbe Ulfeldt var sønner af Christoffer, hvortil skal lægges, at en tredje bror, Bjørn, også var blandt de, der blev betænkt med jordegods. Enkelte i forvejen privilegerede slægter har således yderligere befæstet deres position. At slægter som Thott, Ulfeldt og Krabbe havde en helt dominerende position i det østlige Danmark fremgår også af fordelingen af de østdanske len. Tage og Otte Thott havde Malmøhus og Sølvitsborg, Christoffer, Bjørn og Ebbe Ulfeldt havde Helsingborg, Laholm og Kristianstad, mens brødrene Iver og Niels Krabbe til 1645 havde de hallandske hovedslotte Varberg og Halmstad. En sådan koncentration af økonomisk, politisk og administrativ magt inden for et enkelt område kendes ikke fra andre dele af riget.

Når jeg har gjort så forholdsvis meget ud af ovennævnte forhold, er det fordi Jespersen ved ikke at supplere rostjenestetaksationernes oplysninger med landkommissærregnskaberne har afskåret sig fra denne indsigt, som er fundamental for forståelsen af adelsvældens

sidste 10–15 år, ligesom den sætter betydningen af Skånes afståelse 1658 i delvist nyt lys.

Jespersen kan således på grundlag af taksationerne udpege en politisk og økonomisk elite. I modsætning hertil fremhæver forfatteren med rette, at den lavttakserede gruppe udgør en langt mere inhomogen forsamling. Her optræder for det første en række personer af slægter, hvis medlemmer gennem hele perioden næsten konstant hører til de lavest takserede. Det drejer sig om slægter som Griis, Gagge, Oldeland, Macchabæus, Rosengiedde og hvad de nu hedder. Denne gruppes lave sociale status er, som Jespersen korrekt fremhæver, på ingen måde resultatet af nogen deklassering som følge af en politisk-social udvikling. De var ikke taberne i det store jordkapløb i det 17. århundredes første årtier, for de deltog slet ikke. Man kunne derimod have ønsket en mere indgående undersøgelse af disse slægters geografiske fordeling med henblik på spørgsmålet om, i hvor høj grad regionale forskelle gør sig gældende. Anmelderen mener at kunne påpege et enkelt område, nemlig Halland, der frem for andre udmærker sig ved en betydelig næsten overvejende repræsentation af sådanne slægter. Særlig tilknytning til Halland havde fx Macchabæus, Griis, Uldsax, Gagge, Munk, Rosengiedde og til en vis grad også Akeleye og Giedde. Et andet område, hvor et sådant islæt gør sig stærkere gældende end ellers, er Fyen. Vi står måske i disse områder over for resterne af den lavadel, som ellers i betydeligt omfang synes likvideret ved adelsvældens fæstelse i begyndelsen af det 16. århundrede. Når gruppen synes at have overlevet bedst i Halland, hænger dette måske sammen med, at afviklingen af unionstidens politiske og sociale forbindelser med Sverige, gjorde dette landskab til et udkantområde, som var mindre attraktivt end førhen, hvor det var udgangspunktet for store godssamlinger over rigsgrænsen til Sverige som Abraham Broderssens og Thott'ernes. Man kan sikkert tale om en evakuering af den egentlige »højadel« fra Halland i løbet af det 16. århundrede til mere centrale områder først og fremmest Skåne,

21. Afregning i RA D Kanc. B 126 c.

hvilket måske har givet småadelen bedre overlevelsesmuligheder her. Det er allerede fremhævet, at gruppens ydmyge status ikke er resultatet af økonomiske og sociale processer indenfor den tidsramme, som dr. Jespersens bog behandler. Men det bør fremhæves, at der er visse fingerpeg om, at gruppens muligheder for social opstigen synes forbedrede væsentligt i løbet af det 17. århundrede. Traditionelt har man hæftet sig ved reduktionen i antallet af disponible len for adelen i løbet af 16. og 17. århundrede, hvorved den begrænsede del af adelen, der fortsat havde adgang til len, yderligere favoriseredes i forhold til dem der stod uden for. Men på den anden side betød den fremadskridende differentiering af samfundet i løbet af det 17. århundrede større opgaver for centraladministrationen, hvilket medførte en ikke uvæsentlig forøgelse af dennes stab, og vi ser netop en række personer fra slægter, som her er karakteriseret som lavadelige, via administrationen få mulighed for social opstigen. Det mest kendte eksempel er vel Ove Giedde, men man kan også nævne folk som de senere rentemestre Melchior Oldeland og Steen Hohendorff. Udover denne fåtallige lokalt prægede lavadel finder man blandt de lavt takserede en række personer af mere kendte slægter. En del er adelsjomfruer og unge junkere, der endnu ikke har arvet. Et eksempel fra den sidste gruppe er Holger Rosenkrantz til Glimminge, der 1625 takseres til 310½ tdr. hartkorn, men 1647 til ikke mindre 4026 tdr.²² For så vidt giver 1625-taksationen et ganske vildledende billede af Holger Rosenkrantz plads i hierarkiet, og det forekommer mindre heldigt, når Jespersen bruger denne, der i samtiden havde tilnavnet »den rige«, ved siden af Ove Giedde som eksempel på social opstigen. Det er rigtigt, at begge avancerer fra den lavttakserede til den højtakserede gruppe, men kun i Gjeddes tilfælde er det berettiget at tale om social opstigen. Holger Rosenkrantz derimod tilhørte eliten fra fødslen af. Et meget bedre eksempel er i virkeligheden rigsmarsken Anders

Bille, som trods sit ansete navn kun havde en meget beskedent arv som udgangspunkt, men som ved en karriere som professionel militær i Tyskland i 1620'erne tilsyneladende skaffede sig et økonomisk grundlag for senere store godsinvesteringer.²³ Men man må, som Jespersen understreger, være opmærksom på, at et ikke ubetydeligt antal medlemmer af endog rigsrådsslægter af rent demografiske årsager til stadighed tilhører den lavttakserede gruppe.

Mellem disse to ydergrupper befinder sig en mere amorf mellemgruppe, som på en måde nok er den, der interesserer dr. Jespersen mest, for såvidt det er hans tese, at der fra slutningen af det 16. århundrede som følge af en socioøkonomisk proces sker en polarisering mellem en mindre meget godsrig gruppe og en talrigere gruppe af smågodsejere, hvorved mellemgruppen svinder ind, nogle avancerer op i hierarkiets øverste lag, mens andre i hvert fald i økonomisk forstand proletariseres. Det må også medgives forfatteren, at taksationerne både absolut og relativt dokumenterer mellemgruppens tilbagegang. Anmelderen vil dog påpege, at rent demografiske forhold i forbindelse med retslige institutioner spiller en rolle. Her tænkes især på konsekvenserne af manglen på et primogeniturinstitut og de manglende muligheder for at båndlægge jordegods og kapital. Manglen på disse institutioner betød, at det adelige jordegods inden for standens egen afgrænsning var fri ejendom, der nedarvedes efter almindelige arveretslige regler. Dette betød at et stort godskompleks samlet i den ene generation under uheldige omstændigheder kunne blive spredt for alle vinde i den næste. Rigens kansler Jacob Ulfeldt til Egeskov takseredes 1625 til 1899 tdr. en ikke helt ubetydelig ejendom, men med 15 efterlevende børn var der ikke meget til hver.²⁴ Eske Brock, som 1625 med 7634½ tdr. hartkorn var i særklasse som godsbesidder, havde 3 kvindelige arvinger og i stedet for en godsejer i »superklassen« kom tre i mellemklassen. Dette betyder, at man nok in-

22. D. Kanc. B 160 1647 10/6 og Danske Mag. 5, I s. 164.

23. Jeg takker professor dr. phil. E. Ladewig Petersen for at have gjort mig opmærksom herpå.

24. Danske Mag. 5, I s. 171.

den for adelen kan tale om »haves« og »have-nots«, men fordelingen af disse var kun til en vis grad resultatet af sociale processer, de individuelle muligheder var afhængige af tilfældige demografiske forhold, hvis indflydelse til en vis grad kunne imødegås gennem en hensigtsmæssig ægteskabspolitik – Thott'erne og Ulfeldt'ernes stærke position i Skåne var til dels resultat af en sådan – men kunne dog ikke elimineres.

Ved i højere grad at have indarbejdet disse aspekter kunne forfatteren have fået mere perspektiv i sin rigtige konstatering af økonomiske og sociale polariseringstendenser inden for adelen i det 17. århundredes første halvdel. Udviklingen skabte hos mellemgruppen en forståelig nervøsitet for social deklassering, som accentueredes af de dårlige tider for landbruget efter 1640'ernes midte og som ydermere blev sammenfaldende med en periode, hvor statsmagten stillede langt større økonomiske krav til adelen end tidligere, og efter 1638 var adelens principielle skattefrihed reelt undergravet. Men på grund af de manglende retslige institutter til at beskytte jordegodset udover håndfæstningens principielle forbud mod ufris besiddelse af adelsgods måtte selv betydelige hartkornsejere føle deres position truet. Jeg tror, vi her står overfor væsentlige årsager til den politiske aktivitet, der kanaliseredes gennem landkommissærinstitutionen. Det særlige ved denne institution er, at den kanaliserede de mindre og middelstore hartkornsejeres utilfredshed med et rigsråd, overfor hvilket de dels følte sig socialt underlegne og dels ikke fandt i tilstrækkelig grad formåede at sikre de traditionelle adelsprivilegier, i hvilke disse grupper så den bedste beskyttelse mod social og økonomisk deklassering. Men hvad der gav landkommissærerne politisk styrke var nok, at de herudover formåede at formulere et konstitutionelt program, som havde sympati langt ind i højadelige kredse og derved omend kun for en kort årrække formåede at skabe illusion om solidaritet inden for en stand, der i virkeligheden var splittet af dybtgående sociale og økonomiske modsætninger.

Som tidsramme for sin undersøgelse har Jespersen valgt 1540–1650. Når 1650 er valgt

til epoke og ikke 1660, tror jeg to forhold spiller en rolle, nemlig for det første at den yngste bevarede rostjenestetaksation er fra 1652, således at afhandlingens grundlag slipper op, og for det andet at forfatteren ved at gøre 1650 og ikke 1660 til epoke angiver, at han arbejder med økonomiske og sociale langtidsfaktorer og på ingen måde primært sigter mod at forklare adelsvældens politiske likvidation 1660. Med hensyn til det første synes jeg, det er en svaghed ved bogen, at den så ensidigt fokuserer på rostjenestetaksationerne. Det er glimrende, at forfatteren dokumenterer, at de tilbyder et kildemæssigt bedre grundlag end andet materiale til en analyse af den adelige godsfordeling. Men i den videregående analyse af den sociale lagdeling inden for adelsstanden har den ensidige fokuseren på rostjenestetaksationerne afskåret forfatteren fra at inddrage det ovenikøbet meget betydelige materiale af anden karakter, der belyser adelens økonomiske forhold i midten af det 17. århundrede.

Set på denne baggrund er det blevet et afgrænset kildemateriale, der styrer problemstillingen, der samtidig på grund af den manglende inddragelse af supplerende materiale ikke er ført til bunds. Undersøgelsen har således efter min opfattelse fået en uheldig afgrænsning. Enten skulle forfatteren have holdt sig til den kritiske analyse af taksationernes kildeværdi, eller også skulle han have ført sine analyser af de sociale og økonomiske udviklingstendenser til ende og sat dem i relation til de for adelen helt ændrede vilkår efter 1660. I al fald er det ikke uden interesse for forfatterens af anmelderen accepterede tese om en fortsat økonomisk og social polarisering inden for adelen, at den unge enevælde 1671 ved at åbne adgang til at båndlægge jordkapital i form af len og stamhuse gav de store hartkornsejere mulighed for at få deres besiddelsers integritet garanteret i en helt anden grad end under den såkaldte adelsvælde. Selv om Christian Vs rangforordning i meget høj grad sigtede mod at fremme den sociale mobilitet, så virkede adgangen til at båndlægge jord og kapital i form af len og stamhuse modsat og var stærkt medvirkende til at fremme den adelsvælde, der trods statsretlige

formalia måske i lige så høj grad var en kendsgerning i midten af det 18. århundrede som i Christian IVs tid.

Claus Bjørn:

Hvor er det blevet af?

De første resultater af de organiserede indsamlingskampagner vedrørende de folkelige bevægelser arkiver kan nu gøres op (s. s. 101). Der er allerede bragt meget i hus, og hvad nok så vigtigt er – forståelsen for at dette materiale bør bevares for eftertiden har bredt sig i vide kredse. Både i foreningernes og institutionernes centrale organer og lokalt i de enkelte afdelinger fornemmes den stigende ansvarsfølelse overfor fortidens papirer.

Det har været naturligt, at de lokalhistoriske arkiver har stået i spidsen for dette arbejde, og at den overvejende del af det lokale materiale fra de folkelige bevægelser får sin endelige plads hos disse. Afholdsforeninger, brugser, idrætsforeninger og de lokale kreaturforsikringsselskaber har normalt ligget udenfor, hvad det statslige arkivvæsen har kunnet nå og kunnet opspore. Der er overlappingsproblemer i forholdet til ABA og Erhvervsarkivet i Århus, men her burde vel en opdeling i mere landsdækkende, evt. regionale sammenslutninger overfor de helt lokale afdelinger resp. foreninger kunne bringes i anvendelse. Hvorom alting er, så ligger hovedparten af arkiverne fra foreninger i de lokalhistoriske arkiver, og det danner formentlig i mange tilfælde grundstammen i arkivets indhold sammen med fotografier og materiale til ejendomshistorien.

For de lokalhistoriske arkiver er det en selvfølgelig opgave at videreføre det allerede begyndte indsamlingsarbejde for at dække »Danmark som foreningsland«. Når man imidlertid arbejder med landboforholdenes historie, så rejser der sig det spørgsmål, om

der ikke lå en yderligere opgave, som bedst og rimeligst kunne løses af de lokalhistoriske arkiver.

I dette hæfte af Fortid og Nutid anmeldes en udgave af en bondedagbog (se s. 155 f. og af Svendborg-møllers optegnelser (se. s. 159 f.). Der er en type kildeudgaver, der har deres meget betydelige publikum, mens de for fagmanden, der skal benytte dem, rummer det ikke ganske uvæsentlige spørgsmål: hvor repræsentative er de – og deres forfatter? Vi har ikke mange dag- eller optegnelsesbøger ført af almuefolk, det være sig i bymiljø eller på landet, og derfor er der en umiddelbar interesse i at få det, der kendes, udgivet, registreret eller på anden måde gjort tilgængeligt.¹

Går man den lokalhistoriske litteratur igennem, så rejser der sig unægtelig det spørgsmål, om der ikke har været langt flere dag-, optegnelses- og regnskabsbøger f.eks. fra gårdmandsmiljø før midten af det 19. årh., end de, der idag opbevares i forskellige samlinger. Hvor er de optegnelser fra Hemmet i Vestjylland fra slutningen af det 18. årh., som Palle Fløe udgav for snart hundrede år siden? Hvad er der blevet af den »dagbog«, som den lærde bonde Hans Jensen Bjerregaard førte, som D. E. Ruggaard refererer i »Fremragende Danske Bønder før og nu« (1871).² I Ruggaards bog nævnes også Anders Christensen, Skenkelsø, som forfatter til en blandet optegnelsesbog med regnskaber over gårdens drift fra 1792 til 1821, og til dette materiale refererer endnu et halvt århundrede senere en efterkommer ved samme navn i sine erindringer.³ Fra samme sogn, Hjørnlunde i Frederiksborg amt, nævner C. Carstensen i sin sognehistorie fra 1878 optegnelser dækkende årene 1805 til 1813 fra en anden gård.⁴ Det drejer sig således om kildemateriale, der har været udnyttet i historisk sammenhæng, men siden ikke har været kendt i original.

1. Institut for europæisk folkelivsforskning arbejder på en registrering af det danske bondedagbogsmateriale, jfr. Karen Schousboes artikel i dette hæfte, se s. 35 ff.

2. Saml. til jydsk Historie IX, 1882, s. 78 ff, anf.arb. s. 39 ff. jfr. s. 39 f.

3. Anf.arb. s. 146 ff., Anders Uhrskov (udg.): Liv og Levned II (1928), Sparekassedirektør Anders Christensen. En nordsjællandsk Bondes Erindringer s. 9, hvor det udtrykkelig nævnes, at »en Del af hans Optegnelser er endnu bevaret i Slægten«.

4. C. Carstensen: Hjørnlunde Sogns Historie (1878) s. 138 ff.